

8. Там само. – С. 61.
9. Там само. – С. 71.
10. Там само. – С. 260.
11. Там само. – С. 95.
12. Там само. – С. 115.
13. Там само. – С. 52.
14. Там само. – С. 292.
15. *Сербин Р.* Сергій Подолинський (1850–1891) : Вибрані твори / Р. Сербин. – Монреаль, 1990. – С. 97–120.
16. *Чесноков В. С.* Забытый научный новатор / В. С. Чесноков // Бюллетень комиссии по разработке научного наследия академика В. И. Вернадского. – М., 1994. – № 12. – С. 36.

Надійшла до редколегії 13.09.2008 р.

УДК 947.083 (477.1)

С. В. Сусоров

Херсонський національний технічний університет

ПСР І УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОСПРИЙНЯТТЯ

Звернено увагу на роль і місце селянства в ідеології ПСР. Проаналізовано спроби соціалістів-революціонерів по залученню селянства на свій бік і, відповідно, ставлення українського села до цих заходів.

Рубіж XIX – початку XX століття як у Російській імперії, так і в Наддніпрянській Україні ознаменувався бурхливим громадсько-політичним рухом, соціальними заворушеннями, що закономірно привело до утворення політичних партій та організацій. Однією з найбільш активних була Партія соціалістів-революціонерів (ПСР), яка кинула виклик самодержавству, обравши своїми методами боротьби активну організаційно-пропагандистську діяльність серед широких верств населення, зокрема селянства, і терор проти представників царської влади.

Проблеми діяльності ПСР на сьогодні досить широко висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історичній літературі [4; 6; 13; 14]. Свого часу народники привнесли свої ідеї на український ґрунт і змогли доволі швидко їх поширити [10, с. 120]. Значною мірою це зумовило

подаляшу активізацію діяльності соціалістів-революціонерів на українських землях. Однак актуальною залишається проблематика взаємовідносин соціалістів-революціонерів й українських селян на початку XX століття. Якщо ідейно-програмна сторона діяльності ПСР відносно селянства загальновідома [4, с. 110–125], то **проблема ставлення самого селянства, в даному разі українського, до організаційно-пропагандистських заходів ПСР майже не розкрита.**

Теоретичні основи ПСР на початку існування були досить невизначеними. Перші документи, надруковані дещо раніше народницькими групами, свідчили про те, що їх автори коливалися у виборі подальшого шляху, інколи схилиючись до марксистських теорій, де, як відомо, провідною силою громадсько-політичного руху виступав пролетаріат. Щодо села переважали песимістичні настрої, які, напевно, пояснювалися невдачею народницької акції «ходіння в народ». «...Діяльність на селі нашими революційними програмами лише припускалася і до того ж лише між іншим», – констатував у листопаді 1901 р. один з діячів неонародницького руху. Можна констатувати, що значна частина народників кінця XIX – початку XX століття була досить песимістично налаштована щодо активної ролі у громадсько-політичному житті селянства. Одна з провідних діячок народницького руху К. Брешко-Брешковська згадувала, що з 1900 р., активно пропагуючи необхідність випуску літератури для селян, не знайшла відгуку серед одномудців (5, с. 21).

У 1901 р. старі народовольці видали програму, де нагадували, що в числі придбань, зроблених «Народною волею», був негативний погляд на село як на висхідну точку демократичного перевороту, «...з тих пір не сталося тут нічого істотно нового, що примусило б нас відмовитись від такого погляду» [1, с. 9]. Згодом цю позицію підтвердив і відомий діяч ПСР, член ЦК С. Слетов. Свого часу він писав: «Село було у майже цілковитому загоні та занедбанні у діячів піднесення, що починалося». Це він пояснював тим, що «покоління, що йшло безпосередньо за «Народною волею», ставилося недовіжливо до революційної ролі селянства» [11, с. 51]. Відносний спокій на селі в останні два десятиліття XIX ст., здавалося, робив цей скептицизм обґрунтованим.

У 1902 р. вибух селянського руху спалахнув у Полтавській і Харківській губерніях. Він викликав своєрідний шок у лавах есерів. Керівництво ПСР зовсім не чекало селянського руху, особливо в такий час і в таких розмірах. Тим більш приголомшливим він для них був. «Бурхливий селянський рух ... історично став поштовхом до формування в нашій літературі соціалізації землі як політичного гасла для масо-

вого руху в селянстві» [5, с. 69]. Справді під його впливом соціалісти-революціонери переглянули свої позиції щодо революційних можливостей селянства.

У червні 1902 р. вийшов черговий номер газети «Революционная Россия», повністю присвячений селянським виступам в Україні. В редакційній статті «Крестьянское движение» ставилося завдання вести роботу на селі «на широкий шлях масової агітації». У зв'язку з цим оголошувалося про створення Селянської спілки ПСР. Від її імені у тому ж номері було надруковано Маніфест «Ко всем работникам революционного социализма в России». Аналіз становища селянства і заклик щодо активної агітації серед аграріїв завершувався своєрідним афоризмом: «...**Звати мужика Землею до Волі і вести через Волю до Землі**» [8, с. 12]. У цьому ж номері з'явився і перший начерк аграрної програми ПСР, яка в подальшому отримала назву соціалізації землі [8, с. 11]. Остаточно вона була затверджена першим з'їздом партії (грудень 1905 – січень 1906 р.)

Велику увагу на початку ХХ століття соціалісти-революціонери приділяли організаційно-пропагандистській діяльності на селі. Це питання активно досліджувалось і вивчається сучасними вітчизняними і зарубіжними науковцями [2; 4; 6; 12; 14].

Цікаво, як самі соціалісти-революціонери розцінювали результати своєї діяльності на селі. Найбільш масовий характер мала агітаційно-пропагандистська діяльність особливо в період революційних подій 1905–1907 рр. Здійснювалася вона головним чином шляхом розповсюдження нелегальної літератури (листівок, брошур, газет і т. д.) Особливою активністю відзначалися Волинська, Одеська, Харківська, Катеринославська, Полтавська і Чернігівська організації ПСР [12, с. 97–101, 109]. Однак поширення друкованих видань часто мало низький ефект через цілу низку чинників: нераціональна система розповсюдження літератури, дії правоохоронців, які перешкождали її поширенню, неписьменність переважної більшості селян та інше.

У цьому контексті заслуговує на увагу один з відгуків, що навела «Революционная Россия». Її кореспондент, який мав перед собою першочергове завдання – організувати свідому відмову від дачі рекрутів на війну з Японією, писав так: «Я тисячу разів ставив перед собою питання: як стільки розкидано серед них прокламацій із закликом «відмовляйтеся!», стільки, що, якби скласти в кіпу, напевно б до неба дістало, і жодного масового руху, жодної відмови». І це при тому, що серед них було багато «свідомих», це був «цвіт селянства»» [9, с. 21].

Зрозуміло, що найбільша ефективність агітаційної роботи досягалася при безпосередньому контактуванні селян з партійними пропаган-

дистами у ході організаційних заходів ПСР: мітинги, зібрання, організація страйків, селянських братств і, нарешті, діяльність самих селянських організацій. За нашими підрахунками, протягом 1905–1907 рр. в Україні діяло близько 200 селянських організацій ПСР. Якщо ж враховувати, що селянські братства налічували, як правило, 7–15 осіб, то кількість організованих селян була, звичайно, мізерною.

Спад революційного руху, урядові репресії, провокація і, як наслідок, руйнація організаційних зв'язків, відтік партійних кадрів, загальна апатія та деградація не могли не позначитись на селянських структурах ПСР. Почалася еволюція сільських революційних організацій до мало не криміналістичних угруповань. Наведемо лише один приклад. У 1905 році в с. Єланець Єлісаветградського повіту Херсонської губернії було організовано бойову дружину ПСР. Наступного року вона розпалася через гультбища її членів, на які йшла частина грошей організації. Через два роки залишки організації зібрав Я. Рудницький. Він обклав заможних селян своєрідною даниною – 50 копійок з десятини. Частина з цих грошей витрачалася на закупівлю зброї на випадок збройного повстання, а частина – на «пияцтво учасників». Останнє приваблювало інших селян, тому організація зростала. Певна кількість грошей відводилася на наймання паліїв, щоб «багатії зрівнялися за майновим станом з бідняками». Протягом 1908–1909 рр. було здійснено 42 підпали. Все це вкрай загострило взаємовідносини між жителями села. Начальник Херсонського ГЖУ у січні 1910 р. доповідав у Департамент поліції: «Настрій населення ... настільки підвищений, що розправи самосудом можна чекати у найближчому майбутньому» [Детальніше: 13, с. 2–4]. Проте зберігалось так зване неонародницьке середовище, яке згодом відіграло визначну роль у подіях 1917 р. [6, с. 60–63, 79, 87].

На наш погляд, навіть на сьогоднішній день мало уваги приділено проблематиці, яка б розкривала ставлення селянства до агітації та конкретних заходів есерів на селі у зазначений період. Адже відомо, що «ходіння в народ» їх попередників, фактично, закінчилося крахом, що в подальшому, не в останню чергу, зумовило песимістичне ставлення з боку народників, а згодом і їх наступників щодо революційних можливостей селянства.

Українське селянство досить неоднозначно ставилося до есерівської агітації та організаційної діяльності. Джерела подають доволі строкату картину: від повного несприйняття самого самодержавного уряду та його заходів (це, головним чином, члени революційних організацій та їх прихильники) до лояльного ставлення до останнього й участі в урядових заходах. Для прикладу наведемо один факт. За жан-

дармськими даними на 15 лютого 1908 р. у с. Лісянка Звенигородського пов. Київської губ. існувало селянське братство ПСР (10 осіб). Про його існування було відомо всім місцевим жителям. Більшість схилилася до виселення означених осіб. Однак один з членів братства П. Артеменко на сході селян заявив, що якщо їх виселяти, то разом вийде 70 сімей. У громади на це не знайшлося коштів, і справа залишилася нездійсненою [15, арк. 2]. На жаль, невідомо з якої причини громада воліла виселити зазначених осіб. Можна припустити, що оскільки мова йшла про членів братства і, очевидно, їх прихильників, то саме діяльність останніх підштовхнула селян до прийняття такого рішення. У свою чергу це також може свідчити про несприйняття більшістю селян с. Лісянки революційної діяльності братства.

Цікавим виглядає ще один аспект. Громада схилилася до виселення діячів братства, але куди? Очевидно, мова може йти про переселенську політику царського уряду в рамках століпінської аграрної реформи. Однак чому саме громада повинна була фінансувати це виселення? Можливо, члени організації та їх прихильники так довели місцеве населення, що останні ладні були віддати свої власні кошти, аби позбутися цих людей. На жаль, чим закінчилася ця історія, невідомо.

У с. Ліснówka Звенигородського пов. Київської губ. діячі місцевого братства ПСР після обшуків і арештів затихли і ніякої діяльності не проявляли. Селяни старшого покоління «голосно висловлювали своє задоволення з приводу обшуків та арештів 26 жовтня 1908 р., але лише шкодують, що мало заарештовано». 23 листопада 1908 р. у с. Ліснówka відбувся схід, на якому сільський староста Ф. Світало нагадав, що необхідно сплачувати недоїмки. У відповідь на це «благонадійні» селяни висловили догану самому старості й місцевому писарю Ю. Закутному, бо недоїмки накопичилися з їх вини, адже раніше вони самі радили селянам не сплачувати податків і вказували на випадок, коли дехто з селян приносив гроші, а вони відмовлялися їх прийняти. Селянин А. Бережний говорив старості Ф. Сіталю, що вони з писарем вирішили розробити якісь нові закони і дійшли з ними до в'язниці. На це Ю. Закутний відповів: «Сиділи ж люди по в'язницях і ми посидимо». Той же А. Бережний заперечив, що, мовляв, тепер у вас є книжечки, за якими ви вигадуєте нові закони. «Вам тепер і царя не потрібно, а нам і тепер цар потрібен» [16, арк. 3112 зв., 3113 зв.].

Цей випадок, на наш погляд, є дуже показовим. По-перше, факт обшуків та арештів дає можливість припустити існування місцевого братства ПСР. По-друге, в його діяльності брали участь представники сільської адміністрації – староста та писар. При цьому вони намагалися реалізувати відомий революційний заклик – не сплачувати податків і

свідомо саботували дії односельців по їх оплаті. По-третє, наведені дані свідчать про наявність так званих «благонадійних» селян, налаштованих контрреволюційно і які, звичайно, не схвалювали подібної діяльності.

Підводячи підсумки, необхідно відзначити наступне. Діячі ПСР після аграрних заворушень 1902-1903 рр. переглянули своє песимістичне відношення щодо революційного потенціалу селянства. Результатом цього стало напрацювання есерами аграрної програми – соціалізації землі. На початку XX століття члени ПСР розгорнули широку організаційно-пропагандистську діяльність на селі, яка, здавалося б, не мала значного успіху. Однак результат стане зрозумілим лише після Лютневої революції 1917 р. Свого часу лідер більшовиків В. Ленін визнавав: «Ми перемогли в Росії тому, що ... 9/10 селянської маси протягом кількох тижнів перейшли на наш бік; ми перемогли тому, що прийняли не нашу аграрну програму, а есерівську і здійснили її на практиці. Наша перемога в тому й полягала, що ми здійснили есерівську програму; ось чому ця перемога була така легка» [3, с. 28]. Щодо України, то діяльність ПСР також не була марною. Достатньо пригадати, що під час виборів до загальноросійських Установчих зборів у 1917 р. в українських губерніях переконливу перемогу здобули представники Української партії соціалістів-революціонерів, які загалом копіювали програму ПСР і при цьому захищали національні інтереси краю [7, с. 318-319]. Такий розвиток подій був закономірним. Фактично ПСР своєю попередньою діяльністю підготувала сприятливий ґрунт для подальшої діяльності українських есерів, які в перші роки XX століття переживали доволі складний процес ідейно-організаційного становлення.

Українське селянство початку XX століття, на наш погляд, у більшості своїй залишалося індиферентним, воно жило своїм традиційним життям, намагаючись ігнорувати або ж мало реагувати на зовнішні виклики з боку офіційних чи революційних структур. Звичайно, серед селянства були прошарки, які активно діяли в середовищі революційних організацій, зокрема ПСР, або ж співчували останнім і, нарешті, «благонадійні особи», як говорилося в офіційних документах, які лояльно ставились до царського уряду та його заходів і не сприймали революційної діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Вестник русской революции. – 1901. – № 1.
2. Гинев В. Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902–1914 / В. Н Гинев. – Л., 1983.
3. Ленін В. І. Промова на захист тактики Комуністичного Інтернаціоналу 1 липня / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з п'ятого російського видання. – Т. 44. – С. 21–31.

4. *Леонов М. И.* Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов. – М., 1997.
5. *Мещеряков П.* Партия социалистов-революционеров : В 2 ч. / П. Мещеряков. – Ч. 1. – М., 1922.
6. *Морозов К. Н.* Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. / К. Н. Морозов. – М., 1998.
7. Непролетарские партии России: Урок истории. – М., 1984.
8. Революционная Россия. Центральный орган ПСР. – 1902. – 25 июня. – № 8.
9. Революционная Россия. – 1905. – № 74.
10. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.
11. *Слетов С.* К истории возникновения партии социалистов-революционеров / С. Слетов. – Пг., 1917.
12. *Сусоров С. В.* Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902–1907 рр. (На матеріалах України). [дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01] // Дніпропетровський державний університет / С. В. Сусоров. – Д., 1994.
13. *Сусоров С.* Охранка, провокатори і революціонери на початку XX століття / С. Сусоров // Історія України. – 2000. – № 39 (199). – Жовтень. – С. 1–4.
14. *Хильдермайер М.* Возможности и рамки аграрного социализма в русской революции / М. Хильдермайер // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы международного коллоквиума историков. – СПб., 1992. – С. 145–159.
15. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (Далі – ЦДІАУ). – Ф. 274, оп. 1, спр. 2282.
16. ЦДІАУ. – Ф. 705, оп. 1, спр. 197.

Надійшла до редколегії 13.09.2008 р.

УДК 94 (477.63) «1905-1917»

Є. А. Врадій

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АТМОСФЕРА ПОЛІТИЧНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ У 1905–1917 РР. (на прикладі анархістів Півдня України)

Проаналізовано становище політичних в'язнів-анархістів у виправних закладах Півдня України, розглянуто особливості тюремного режиму та охарактеризовано психологічну атмосферу, яка панувала в середовищі арештантів.

Невід'ємною складовою будь-якої держави є система примусу, важливим елементом якої є пенітенціарна система, чий стан до певної